

K OTÁZKE LIMITOV ENVIRONMENTÁLNEJ ETIKY

EVA SMOLKOVÁ, Filozofický ústav SAV, Bratislava

SMOLKOVÁ, E.: Limits of the Environmental Ethics
FILOZOFIA 54, 1999, No 8, p. 569

The paper examines the theoretical basis of the environmental ethics and tries to find out, why some of its problem still remain unresolved. The author considers the limits of ethical thinking, as well as the possibility of a new sort of ethics, which would preserve the characteristics of teleological and deontological ethics. She outlines the way of making the humane and the environmental values equal and discusses the presuppositions of the practical acceptance of the environmental values. She takes into account also the possibility of an applied ethics offered by the concept of the sustainable development.

Malé výročie. Environmentálna etika sa oficiálne ako filozofická disciplína predstavila na Svetovom filozofickom kongrese v roku 1973, kde R. Routley predniesol príspevok *Existuje potreba novodobej etiky - etiky prostredia?* [1]. Počas uplynulých 25 rokov sa stala uznávaným filozofickým myšlienkovým prúdom, etickým systémom, o ktorého opodstatnenosti a zmysluplnosti sa dnes nepochybuje. Dvadsaťpäť rokov existencie environmentálnej etiky však neznamená, že environmentálne idey v predchádzajúcom filozofickom myslení absentovali. Od 30-tych rokov nášho storočia sa s nimi stretávame v rôznych podobách. Musíme však mať na zreteli, že chýbali základné etické a axiologické analýzy, ktoré by sa zaoberali vzťahom človeka či spoločnosti k prírodnému prostrediu ako vzťahom, ktorý má a musí mať etický rozmer. Dvadsaťpäť rokov - aj keď je to časový horizont z hľadiska filozofie nevýznamný - je príležitosťou zamyslieť sa nad niektorými teoretickými východiskami environmentálnej etiky, nad tým, čo sa nezmazateľne zapísalo do povedomia filozofickej verejnosti, čo zostalo nedosiahnuteľné a prečo. V tomto článku nebudem predstavovať genézu tohto druhu uvažovania, to už do podrobností urobili mnohí predo mnou. Pokúsím sa načrtnúť príčiny, pre ktoré sa environmentálna etika doposiaľ nedokázala vysporiadať s niektorými problémami a ktorých riešenie je teda rovnako ako pred štvrt'storočím v nedohľadne.

Možno uvažovať o niekoľkých dôvodoch. **Prvý** predpokladá, že jednou z hlavných príčin pretrvávajúceho stavu bola a je snaha vysporiadať sa s problémami, ktoré fakticky presahujú etický rámec, a teda nie sú riešiteľné metódami tradičnej etiky. Na základe toho sa možno domnievať, že metódy a postupy tradičnej axiológie a etiky nie sú pre kontext environmentálnych problémov dostatočné.

Druhý dôvod je diametrálne odlišný a stojí na domnienke, že etizáciou environmentálneho rozmeru každého, nielen humánneho bytia sa položili základy nového typu etiky, ktorá prepojí teleologický a deontologický rámec, a tak etika nadobudne inú podobu a iné formy, než mali doterajšie etické systémy. Ku koncipovaniu novodobej etiky sa však doposiaľ prikračuje len váhavo - predovšetkým preto, že jestvujúce etické systémy sú súčasťou kultúrneho dedičstva jednotlivých národov a novodobá etika by

podobný rámec - vzhľadom na predpokladané planetárne pôsobenie - v zásade prekračovala.

Tretí dôvod sa uvádza najčastejšie a aj napriek tomu, že sa bezprostredne nedotýka environmentálnej etiky, tvorí širší rámec jej ďalších perspektív, a preto ho musíme brať do úvahy. Ide o vytváranie predpokladov pre existenciu planetárneho spoločenstva, o komplex podmienok a kritérií, ktoré musíme vytýčiť a dodržiavať, aby pretrvali na planéte vytvorené podmienky existencie života pre čo najväčší počet rastlinných a živočíšnych druhov. Absencia planetárnych mechanizmov, riadenia celoplanetárnej environmentálnej politiky a záväzných ekonomických regulatívov znamená praktickú nerovnosť podmienok pre rozvoj etického rozmeru environmentálneho myslenia a uvedomenia v rôznych krajinách sveta.

Táto úloha je však rozsahovo a obsahovo tak náročná, že v rámci jednej štúdie možno len načrtnúť opodstatnenosť niektorých myšlienok.

Environmentálna etika, či ekofilozofia? Pri skúmaní prvého z vyslovených dôvodov musím vychádzať z predpokladu, že snaha uchopovať a riešiť etickými prostriedkami vzťahy medzi spoločnosťou a prírodou, prostredím ako prírodným a spoločenským determinantom, je nad rámec etických snažení a len širší filozofický kontext môže poskytnúť teoretický základ riešenia problémov, ktoré environmentálna etika dostala do vienka. V období, keď bol tento problém nastolený, etizácia vzájomných väzieb človeka k prostrediu sa javila ako najschodnejšia cesta vytvárania noratívov správania, ako cesta osvedčená tisícročiami ľudskej existencie. Treba však spomenúť aj jeden zo skrytých dôvodov, pre ktorý sa volí riešenie environmentálnych problémov etickou cestou. Tá totiž predstavuje okrem iného aj potenciálnu možnosť vyhnúť sa ťažiskovým otázkam, ktoré z kontextu ekologického problému vyplývajú. Etika ako filozofická disciplína, ktorá sa zaoberá otázkami morálky a morality, nemusí prihliadať na širší kontext, nemusí teda načrtávať potrebu iných než morálnych zmien, a to ani vtedy, ak by uplatnenie nových etických princípov vyžadovalo taký typ spoločenských zmien, ktoré sú v rozpore s jestvujúcimi a spoločnosťou prijímanými princípmi správania, a teda aj s právnymi a legislatívnymi normami. Etický rámec teda môže byť za určitých okolností pohodlný pre tých, ktorí sa chcú - vedome či nevedome - vyhnúť širšiemu skúmaniu danej problematiky. Nehrozí im napríklad, že sa budú musieť zaoberať otázkou zmeny názoru na svet, problematikou stretu environmentálnych a humánnych hodnôt, že budú musieť uvažovať o zmenách v kontexte ľudských práv, o zásadných spoločenských či politických posunoch. Je pohodlné konštatovať, že na poli etiky sa vytvoril nový environmentálny rozmer a kreje sa iná podoba etických vzťahov k prostrediu. Je ale záležitosťou jednotlivca, či si ich osvojí, alebo nie. Hodnotové konflikty totiž rieši človek sám a ich "strážcom" je jeho vlastné svedomie. Kantovský úžas nad etickým princípom v nás je oprávnený. Úžasný je však až vtedy, keď sa etický princíp (a mám na mysli práve ten environmentálny) premietne do praktickej etiky, do každodenného konania. Ak predpokladom jeho uplatnenia sú určité spoločenské zmeny, vytváranie nových princípov regulujúcich ľudské aktivity na celej planéte, potom je skutočne nevyhnutné prekročiť nielen etický, ale aj filozofický rámec a vstúpiť do oblasti, ktorá má na predpokladané zmeny vplyv.

Z toho vyplýva, že environmentálna etika (tento termín je zaužívaný a budem ho používať aj naďalej napriek tomu, že som sa práve pokúsila objasniť, prečo je pojem etiky v tomto kontexte nedostatočný) sa etablovala ako špecifický etický myšlienkový systém, samostatný prúd filozofického myslenia, pre ktorý je charakteristický environmentálny rozmer bytia. V rámci environmentálnej etiky zaznela po prvýkrát požiadavka ucelene analyzovať vzťah človeka a prírody, odhaliť príčiny a dôsledky absencie etického vzťahu k prostrediu a načrtnúť možné riešenia jestvujúcej situácie. V čase, keď sa vynorila potreba projektu environmentálnej etiky ako systému mravných hodnôt, ktorý by bol postavený na novom funkčnom axiologickom a etickom základe a ten by rozširoval mravné vzťahy človeka aj na prírodné prostredie, bola etická reflexia prírodného prostredia - v časovom horizonte existencie človeka na Zemi - na najnižšej úrovni. Analýzy označili za príčinu hodnotového vyprázdňovania prírody antropocentrizmus (L. White), moc, ktorú človek prostredníctvom techniky získal nad prírodou (H. Jonas), či svetonázor, v ktorom cieľom človeka bolo baconovské pokorenie prírody. Identifikácia "hlavných vinníkov" akoby odštartovala úsilie vybudovať novú etiku, ktorá by sa všetkým doterajším chybám vyhla. Nová etika sa mala budovať na diametrálne iných princípoch, než bolo doposiaľ bežné. Základná orientácia bola vyšpecifikovaná túžbou zriecť sa antropocentrizmu - nahradiť ho iným centrizmom, teoreticky (a teda i eticky) sa vysporiadať s neobmedzenou mocou a technickými schopnosťami človeka tak, že sa prakticky bude zamedzovať ich zneužívaniu (možno aj využívaniu) a napokon sa nájde nová podoba vzťahov človeka k prírode - na báze partnerstva, vzájomného rešpektu, lásky, úcty či dokonca podriadenosti spoločenského bytia prírodnému. Mnohé z týchto ušľachtilých zámerov akoby sa usilovali postihnúť najmä to, že záujem človeka i ľudstva o prostredie nie je a principiálne ani nemusí byť daný záujmom zachovania vlastnej existencie - buď zachovania spoločenstva či druhu - *budúcnostný rozmer etiky* - alebo (filozofiou) zachovania kvality života - *prítomnostný rozmer etiky*.

Kreovanie mravného rozmeru prírodného bytia je však ľudskou aktivitou, človek je nositeľom i tvorcom morálky. Nie je náhoda, že etologické dielo K. Lorenza vytváralo jeden z teoretických základov environmentalistiky. Odvoláva sa naň väčšina európskych autorov. Je ale možné, že v samotných základoch kreovania environmentálnej etiky došlo k zamieňaniu etologického správania so správaním etickým? Je predstava o potrebe zachovania druhu a jej možný humánný ekvivalent skutočne v samých počiatkoch problematická, či dokonca principiálne nesprávna, ako to prezentuje súčasná sociobiológia? Tieto súvislosti doposiaľ nik hlbšie neskúmal. Platí však, že - nech už metódy a prostriedky boli akékoľvek - myšlienka potreby akceptability hodnoty životného prostredia a jej etického vyjadrenie oslovila väčšinu žijúcej populácie. O opodstatnenosti hľadania axiologického a etického rozmeru vzťahov človeka a spoločnosti k prírodným entitám i k prírode ako celku sa nepochybuje a uvažuje sa o prostriedkoch, ktoré povedú k akceptácii prírody vo všetkých rovinách, nielen v rovine etickej. Množstvo filozofických, sociologických, historických a ďalších analýz poukázalo na príčiny vzniku i pretrvávania odcudzenia človeka a prírody, skúmali sa dôvody axiologického vyprázdňovania prírody i možnosti znovunavrátania hodnoty prírodným entitám i prírode ako celku. V posledných desaťročiach spoločenské uvedomenie si potreby riešiť ekologický problém prudko vzrástlo. V hodnotovom rebríčku súčasného

Stredoeurópana sa hodnota prírody ocitla na čelnom mieste a miera uvedomenia si hodnoty prírody narastala takou mierou, akou narastalo ekologické uvedomenie, čoho dôsledkom boli hodnotové posuny i posuny v názoroch na prírodu. Tento trend však napriek tomu, že sa považuje za veľmi výrazný, začal v posledných rokoch akoby stagnovať, čo môže byť jav prechodný, ale i trvalý. Zaznamenávame teda pokles záujmu o environmentálnu problematiku, akési "presýtenie trhu" ekologickými ideami či projektmi, alebo má tento proces iné príčiny?

Až na etiku vzťahu k zvieratám - aj tú vzťahujeme zvyčajne na konkrétne domestikované druhy - environmentálna etika zápasí s tými istými problémami ako na počiatku. Situácia sa dokonca skomplikovala existenciou teórií, podľa ktorých sú prírodné a kultúrne prostredie dvoma nesúrodými a vzájomne sa vylučujúcimi entitami, "kultúra zložitým umelým systémom...", ktorý sa vyznačuje svojou vlastnou nebiologickou integritou..." ([2], 15). Nezriedkavé je obhajovanie duality rastlinnej a živočíšnej ríše ([3]; [4]), podľa ktorého sa etizácia týka výlučne živočíšnych, a nie aj rastlinných druhov alebo len živej prírody a neživá príroda sa z týchto procesov vylučuje.

Čo má a čo nemá byť zahrnuté do etických snažení, kde, prečo a čo treba zhodnocovať v rámci prírodných entít - to sú problémy, ktoré sa musia riešiť v širšom filozofickom kontexte, pretože etika ich nemôže postihnúť v celej šírke. Aj v prípade environmentálnej etiky teda platí, že širší filozofický kontext úvah o vzťahoch človeka k prírode tvorí základný predpoklad koncipovania a následne aj fungovania určitého etického systému.

Humánne verzus environmentálne. Potreba nového typu etiky, ktorá rozširuje mravné konanie človeka o mimoludské bytie, by pravdepodobne mala vyústiť do zásadne nového typu etiky. V rámci environmentálnej etiky už vznikli systémy, ktoré vykazujú znaky teleologickej i deontologickej etiky.

Všetky jestvujúce etické systémy majú teleologický alebo deontologický základ. V rámci environmentálnej etiky sú teleologické idey zriedkavejšie, pretože väčšina teoretikov environmentálnej etiky sa usiluje utilitarizmu (presnejšie povedané jeho zlej povesti) vyhnúť a poukázať na to, že hľadisko možného prospechu pre človeka nemôže byť základom morálneho kalkulu. Teleologickú etiku však možno na poli environmentálnej etiky vzkriesiť, ak sa dobro pre človeka stotožní s dobrom pre ostatné prírodné entity. V takomto type etiky je však problematické morálne uchopovanie prírody ako celku, preto morálne vzťahovanie sa stavia na kráse prírody a cite lásky, obdivu, úžasu z prírody, ako aj na potrebe uchovania tejto krásy pre ľudí súčasných i budúcich. Sociálny kalkul užitočnosti však dominuje, aj keď už utilitarizmus nie je výlučne sociálnym kalkulom, a tak sa environmentálne hodnoty skúmajú cez prizmu hodnôt humánnych - a to všetko na pozadí sporu o tom, či morálna účelovosť sa má vzťahovať na jednotlivca, jeho činy, alebo na všeobecné morálne normy či pravidlá. Širšie kritériá užitočnosti sú potom akousi barličkou na zdôvodnenie nových možností teleologickej etiky.

Deontologická etika, často označovaná za etiku kantovskú, je etikou povinnosti. Povinnosti, ktoré vyplývajú z predchádzajúcej absencie morálnej zodpovednosti voči prírode, presnejšie zo stavu životného prostredia, musíme vziať na seba (ako jednotlivci

i ako spoločnosť) ako nedobrovoľný morálny záväzok voči budúcim generáciám. Povinnosť sa interpretuje ako zodpovednosť za budúcu existenciu života ako planetárneho fenoménu, za všetky živé bytosti alebo ľudské pokolenie. Má stavať na uvedomelosti, zodpovednosti, disciplíne a sebadisciplíne. Zodpovednosť a povinnosť vystupujú zároveň ako motivačné faktory, ktoré determinujú naše správanie. Uvedomovanie si širšieho kontextu ľudského života a zodpovednosti za iné živé bytosti by malo fungovať ako korektor, ako spätná väzba všetkých krokov, ktoré urobíme v individuálnom i spoločenskom rámci. V rámci environmentálnej etiky je etika povinnosti veľmi populárna, prezentovala sa ako etika zodpovednosti ([5], 73 a n.) i ako etika starostlivosti ([6], 150 a n.). Povinnosť je však záväzkom, o miere dobrovoľnosti ktorého sa na rozdiel od kantovskej etiky diskutuje a zvažuje sa oprávnenosť takto formulovanej morálnej požiadavky a nárokovateľnosť morálneho správania. Podmienky na realizáciu "zodpovednosti" v súčasnej spoločnosti sa však len vytvárajú, individuálna, spoločenská i globálna úroveň sa pričasto zamieňajú, z čoho vyplýva, že sa môžu zamieňať aj účelovo. Mieru zodpovednosti nemožno presne stanoviť, je nejasná a doposiaľ nejasne špecifikovaná. Každý postoj sa totiž musí - vzhľadom na rastúcu mieru poznatkov o planetárnych mechanizmoch, biosfére či ekosystémoch - po určitej dobe korigovať, t.j. musíme zabezpečiť funkčnú spätnú väzbu, čo znamená vytvoriť priestor (mám na mysli časový priestor) na jej funkčné uplatnenie. V tomto type etického uchopovania skutočnosti je teda cieľom zachovanie života ako kvality životného prostredia v mene morálneho princípu. Tento cieľ však môžeme interpretovať, ako som sa pokúsila ukázať, aj utilitaristicky, a tak práve na poli environmentálnej etiky dochádza k zmysluplnému vzájomnému prepájaniu deontologickej a teleologickej etiky ([7], 26, 27). Ako príklad možno uviesť už spomínanú Jonasovu etiku zodpovednosti alebo Rolstonovu etiku [8]. Obidve koncepcie majú črty deontologickej aj teleologickej etiky.

Môže teda vzniknúť - alebo, presnejšie, už vzniká - v zásade nový typ etiky i etického uchopovania skutočnosti? Možno vytvoriť etický systém, ktorý sa vzťahuje na prírodné aj spoločenské entity, pričom obidve sú hodnotovo rovnocenné? To sú otázky, ktoré sú v súčasnosti najaktuálnejšie, a od ich riešenia pravdepodobne závisí budúca podoba všetkých etických systémov, nielen environmentálnej etiky.

Skôr, než sa pokúsim špecifikovať príčiny, pre ktoré predstavy o hodnotovej rovnocennosti prírodných a spoločenských entít zostali do značnej miery v teoretickej rovine a do praktickej etiky sa premietli len čiastočne alebo vôbec nie, musím pripomenúť pokusy, ktoré sú pre určitú časť environmentálneho myslenia typické, totiž úsilie zakotviť etiku mimo ľudského rámca. V takomto etickom systéme (označujeme ho ako *biocentrický*) je človek morálnou bytosťou, ktorá ľudskú rovinu bytia vníma ako súčasť prírodných zákonitostí a človek nemá na výslednú podobu mravných princípov rozhodujúci vplyv. Tu je na mieste otázka, kto potom má a môže byť tvorcom mravných ideí, ak človek je len ich tlmočníkom, prípadne nositeľom či strážcom morálnych kvalít? Odpoveď je veľmi problematická a nik z predstaviteľov biocentrizmu sa o ňu ani nepokúsil. Snaha usporiadať normy a hodnoty tak, aby zodpovedali novým postojom ([9], 104 a n.) - to je to jediné, o čo sa reálne pokúsili. To však neposkytlo odpoveď na otázku, kde sa berie oprávnenosť takejto morálnej požiadavky. Pokusy zakotviť etiku mimo ľudského rámca len potvrdili, že antropocentrizmus i utilitarizmus sa začnú

vynárať v nečakaných súvislostiach a vzťahoch a prakticky sa ich nemožno deklaratívne zriecť. Človek nemôže prestať byť človekom a členom spoločenstva ľudí. Môže sa však pokúsiť stanoviť taký hodnotový status prírodného prostredia, ktorý by zodpovedal jeho významu pre bytie človeka, všetkých organizmov či ekosystémov. Jednou z najproblémovejších otázok, s ktorými sa nevysporiadala ani environmentálna etika, hoci úlohu zakotviť hodnotový status prírody a prírodných entít si pri svojom vzniku vytýčila ako prioritnú, je určenie hodnotového kľúča, axiologického statusu prírodných a spoločenských entít. Tento status by mal byť vyjadrený určitým hodnotovým kľúčom, ktorý špecifikuje, čo a prečo je hodnotné, čo a prečo je hodnotnejšie než niečo iné a prečo. Všetky tradičné etiky tento kľúč hodnotových priorít používali a používajú. Environmentálna etika sa mu bráni, preto je príčasto axiologicky neprehľadná, je etikou bez "ceny", teda bez špecifikovania hodnotnosti jednotlivín i celku. Márne sa hodnota celku, prírody uznáva ako apriórna; ak sa to nepremietne do procesu rozhodovania, potom sa mení len na hodnotu deklaratívnu. Hodnota celku sa odvodzuje zo samotnej jeho existencie a tá (presnejšie jej ontologický status) vytvára axiologický predpoklad pre jeho etický rozmer. Od miery deklarovanej potreby jeho zachovania sa má odvíjať hodnotový kalkul, ktorý má nájsť vyjadrenie v spoločenskom uznaní hodnoty životného prostredia. Vytvoriť hodnotový kľúč, to je parciálny cieľ; ten je podriadený najvyššiemu cieľu a tým je dobro pre všetkých. Tento princíp deklarovaný všetkými jestvujúcimi etickými systémami je však príliš abstraktný. Problematické je práve jeho konkrétne uplatňovanie, jeho časovosť či nadčasovosť i odpoveď na otázku, kto sú to *všetci*, teda to, či sa to týka ľudí, všetkých živých bytostí na Zemi alebo aj živej či neživej prírody.

Etické systémy budované na báze vzťahu smerujúceho od prostredia k človeku sú problematické vo svojej podstate. V ich rámci človek nie je tvorcom, ale len nositeľom či presnejšie tlmočníkom morálnych ideí o sebe samom i o prostredí, ktoré ho obklopuje. Pretváranie prostredia je v takýchto systémoch nemorálne a nežiaduce, preto sa v nich udomácnili myšlienky apriórneho nezasahovania alebo ochrany (často za každú cenu) pred akýmikoľvek zásahmi do prostredia. Príčinu treba hľadať aj v samotnom pojme environmentálnej etiky. Tento pojem totiž vyjadruje, že ide o etickú disciplínu, ktorá kreuje environmentálne hodnoty a kladie si za cieľ začleniť ich do etických princípov a noriem. Tým akoby environmentálna etika veľmi úzko vymedzovala svoj vlastný priestor ako oblasť environmentálnych hodnôt, ktoré sa následne usiluje dať do súvislosti s celou škálou hodnôt humánnych, t.j. tých, ktoré už v jestvujúcich etických systémoch našli svoje vyjadrenie. Tým sa akoby vytváral mylný dojem, že systém environmentálnych hodnôt je odlišný, resp. že môže byť pomocným hodnotovým systémom, ktorý môže, ale aj nemusí deklarovať svoj súlad či nesúlad s hodnotovými a etickými princípmi platnými a dominantnými v spoločnosti.

Jestvujúce etické systémy¹ v posledných troch desaťročiach zareagovali na nové etické požiadavky a problematikou environmentálnych hodnôt sa vo väčšej či menšej miere zaoberali a reagovali na ňu. Stalo sa tak aj v takých prípadoch, keď principiálne východiská environmentálnej etiky sú alebo boli v priamom rozpore so základnými východiskami tých etických princípov, do ktorých sa mali včleniť. A tak sa vynára aj

¹ Mám na mysli fungujúce náboženské etické systémy, kresťanskú etiku ako celok - katolicizmus, protestantizmus i pravoslávie, islamskú či buddhistickú etiku.

otázka, či aj naďalej máme budovať environmentálnu etiku ako principiálne odlišnú etickú disciplínu (ako to požadujú napríklad spomínaní predstavitelia biocentrizmu). Ak sa vytvorí principiálne nový systém etických noriem a vzťahov, musí určitým spôsobom reflektovať jestvujúce etické normy a začleňovať ich do svojho etického rámca alebo ich naopak z neho vyčleňovať. Nie je jednoduchšie a aj funkčnejšie a rýchlejšie budovať environmentálnu etiku ako viac alebo menej organickú súčasť jestvujúcich etických systémov? Táto druhá možnosť je ale zradná práve preto, že základné princípy takýchto "kombinovaných" etických systémov by zásadne nemali byť v rozpore samy so sebou. Hodnotový systém by mal byť kompaktný, hodnotové kritériá jednotné a princípy obsiahnuté v takomto systéme by mali byť navzájom v zhode, nemali by si teda principiálne odporovať. Ide najmä o to, aby v procese hodnotenia nedochádzalo k situáciám, v ktorých treba rozhodovať medzi dvoma polaritami - v nami skúmanom kontexte *medzi environmentálnym a humánnym*. Ak by sa v jednom a tom istom etickom systéme environmentálne a humánne dostali do rozporu, znamenalo by to, že nemožno akceptovať obidva princípy, ale len jeden z nich. Potom by ale muselo byť normatívne stanovené, ktorý z nich máme uprednostniť. Aj v prípade, že by norma nejestvovala a rozhodnutie by bolo na jednotlivcovi, by bola situácia podobná, len matematická pravdepodobnosť výberu tej-ktorej možnosti by bola iná. Ak teda etické rozhodnutie preferuje jeden zo základných princípov na úkor toho druhého, potom sa musí jeden z nich považovať za druhoradý, za etický princíp nižšej úrovne, čo však v najširších etických súvislostiach znamená, že aj eticky nepodstatný. To je podľa mňa hlavný dôvod, prečo environmentálna etika prešľapuje na mieste a uspokojuje sa pričasto s deklaratívnu bázou. Navonok je akoby v popredí záujmu environmentálne hľadisko a často sa deklaruje ako rovnocenné s humánnym, či dokonca principiálne ešte humánnejšie ako humánne, ale v skutočnosti k principiálnym zmenám v etických systémoch nedochádza. Proces harmonizovania humánnych a environmentálnych hodnôt vyžaduje mnohé kroky, tie sa však pokladajú za také problematické, že sa im väčšina autorov pokúša úmyselne vyhnúť. Usilujú sa napríklad ani len nespomenúť otázku ľudských práv. Pritom často upozorňujú na potrebu obmedziť rast ľudskej populácie. Nejde teda o ľudské práva ako celok, ale len o otázku práva človeka na neobmedzený počet potomkov. Ide o otázku, ktorá sa priamo nestala nikdy obsahom ľudských práv, a napriek tomu sa toto "právo" pokladá za nenarušiteľné a nediskutovateľné. Mnohí autori si uvedomujú riziká a možnosti zneužitia ideí o obmedzení rastu ľudskej populácie. V histórii ľudstva k tomu napokon mnohokrát došlo. Kompenzujú to heroickým úsilím korigovať zaužívané predstavy o "právach prírody" [10], čo je veľmi problematický termín, ktorý pochádza zo slovníka zastupiteľskej demokracie a predpokladá *zastupovanie* (v zmysle práva), teda čosi ako parlamentný mandát. V súvislosti so živou a neživou prírodou je veľmi problematické si takéto *zastupovanie* vôbec predstaviť.² Dôsledkom podobných predstáv je stále väčšie odcudzovanie sa kultúrnych a civilizačných "záujmov" záujmom prírodným, dochádza k ich ďalšej polarizácii a vzájomnému vzdľaňovaniu sa axiologických i etických systémov, ktoré zastrešujú spomínané protipóly. Akoby bolo reálne dúfať, že humánne

² Na podobných princípoch sa budujú organizácie ako Greenpeace alebo Sloboda zvierat; ich úsilie smeruje k tomu, aby tento "mandát" získali, a väčšinou sa správajú tak, akoby ho mali.

a environmentálne sa v blízkej budúcnosti dostanú do vzájomného súladu, ktorý vyústí do harmónie. Platón by mal nepochybne radosť.

Environmentálna etika by sa teda v nasledujúcich rokoch mala nepochybne sústreďovať na to, aby teoreticky zdôvodnila nezmyselnosť polarizácie humánneho a environmentálneho. Nie je podstatné, či použije utilitaristickú alebo deontologickú argumentáciu. Musí dať nový kontext termínu *kvalita života* a za neetické vyhlásiť všetko to, čo zasahuje tak do environmentálnej sféry, ako aj do sféry humánnej. Záujem človeka formulovaný ako environmentálna priorita sa ukázal byť veľmi schodnou cestou na preklenutie systémovej etickej nerovnocennosti. Etické systémy, ktoré sa *obohatili* o environmentálny rozmer, v procese praktického rozhodovania naďalej uprednostňujú humánne pred environmentálnym. Sú však možnosti, ako tento rozpor preklenúť, a sú dané potenciálom toho-ktorého systému, menšou mierou kategorickosti morálnych príkazov a väčšou mierou morálneho oceňovania zodpovednosti či starostlivosti. Princíp zodpovednosti i princíp starostlivosti ako potenciálne mosty medzi teoretickou a praktickou etikou sú zatiaľ len pomocnými nástrojmi v situáciách, keď musíme voliť medzi alternatívami. Nabádajú toho, kto sa rozhoduje a volí, aby uprednostnil na základe uvedomelého rozhodnutia dlhodobý časový horizont pred krátkodobým a aby zvážil všetky alternatívy, a to v mene principiálnej zhody záujmov a za predpokladu pochopenia širších súvislostí.

Možno vôbec predpokladať, že schopnosť uvedomovať si zodpovednosť ako princíp, podľa ktorého to, čo je environmentálne, nemôže nebyť humánne, môže byť hnacím motívom ľudského konania? Je to pravdepodobné? Veľmi, zvlášť ak si uvedomíme, že predpokladaný rozmer zodpovednosti si vyžaduje nesmiernu uvedomelosť a sebadisciplínu, vzdelanie určitého typu, pravidelné sebazvdelávanie, ako aj schopnosť morálne posudzovať každú situáciu, v ktorej k takémuto typu rozporu môže dôjsť alebo dochádza. Osobná každodenná skúsenosť i časový horizont existencie environmentálnej etiky nás presvedčajú o opaku. Budúcnostný rozmer ako motivačný faktor má teda omnoho viac spoločného s predstavami o uvedomelej skromnosti, ktorú hlásajú krajné environmentálne prúdy, než by sa na prvý pohľad mohlo zdať.

Príčinu jestvujúceho stavu treba hľadať v axiológii. Environmentálna axiológia aj tam, kde sa pokúsila zaviesť typologizáciu hodnotenia, určiť, ktoré hodnoty možno za ekologické pokladať a prečo [8], stroskotala na relativizme, na snahe vyhnúť sa kategorickému stanoveniu *kritérií* hodnotenia. Koná s vedomím nebezpečenstva "ekologizmu", glorifikovania ekológie s jej teoretickým stavaním sa nad ostatné vedy ([9], 63 a n.) a zo spomínanej obavy pred stretom humánnych a environmentálnych etických princípov. A tak to rieši "len" stanovením kritérií žiaduceho hodnotenia a špecifikovaním žiaducich hodnôt ([8], 110 a n.). Environmentálna etika, aj keď to nikdy nemala v úmysle, sa usiluje, aby bol aj vlk syty a aby aj koza zostala celá. Obrovská škála odporúčaní, návrhov, žiaducich modelov konania, výziev na nenásilné správanie, na ohľaduplnosť a uvedomelosť jednoznačne vypovedá o tom, že modelovať situáciu, v ktorej dochádza k víťazstvu jedných hodnôt na úkor druhých, je veľmi problematické.

Možno principiálne v jedinom etickom systéme akceptovať obidva typy hodnôt? Áno, ale takáto etika nesmie mať podobu konfrontačnej etiky a musí byť jasne stanovený hodnotový status humánneho, princípy nesmú byť vo vnútornom rozpore.

Jestvujúce etické systémy dcposiaľ nehľadali možnosti, ako sa vysporiadať so spomínaným rozporom, a ich vyckávanie na to, že sa situácia zmierni účinnými štátnymi a legislatívnymi environmentálnymi normami, teda na to, že v budúcnosti sa obnoví rovnovážny stav medzi prírodou a spoločnosťou, má podobu zbožného želania a túžby po tom, aby sa fakticky v jestvujúcom morálnom kalkule nemuseli urobiť zásadné zmeny. Výzva vytvoriť nový etický systém, ktorý by bol tak deontologický, ako aj teleologický a naviac by prekračoval tradičné normy správania voči prírodným entitám a dokázal si získať celoplanetárny vplyv, znie stále veľmi iluzórne. Pokúsila som sa však ukázať, že základy takého systému sa vytvárajú, a to na hodnotových princípoch, ktoré sa črtajú na poli environmentálnej axiológie a ktoré vyplývajú z princípov trvalej udržateľnosti ([11], 115-118), ktoré už v spoločnosti našli pozitívnu odozvu.

Koncept trvalej udržateľnosti. Bez ontologického rozmeru ekologického problému, morálneho zakotvenia a axiologického statusu prírodných entít i celej prírody by spoločenská požiadavka procesov, nevyhnutných na to, aby sa životné prostredie zachovalo ako nevyhnutná životná potreba pre ľudí i všetky živé bytosti na planéte, nebola zjavná a pravdepodobne ani uskutočniteľná. Až v procese akceptácie environmentálnych hodnôt možno kreovať a následne aj realizovať projekty na ozdravenie a zachovanie životného prostredia, funkčnosti ekosystémov a planetárnych mechanizmov. Aj keď úloha vytvárať širšie environmentálne perspektívy pre planetárne spoločenstvo je na prvý pohľad od etických problémov vzdialená, je to v spoločnosti zatiaľ jediná schodná cesta, ako postupne odstraňovať jestvujúce trecie plochy medzi humánnym a environmentálnym, medzi spoločnosťou a prírodou. Ide o proces, ktorý predpokladá tak postupné ozdravovanie životného prostredia, zachovanie biodiverzity na planéte, ako aj rast zhodnocovania prírodných entít i prírody samotnej v spoločenskom rámci. Inými slovami, na to, aby tá časť etiky, ktorá sa označuje za environmentálnu, mohla nadobudnúť svoju praktickú podobu, boli sformulované princípy *trvalej udržateľnosti* (sustainable development). Načrtli sa žiaduce predpoklady procesu postupnej spoločenskej akceptácie systémov podmieňujúcich život ako systémov, ktoré majú svoju jedinečnú a neopakovateľnú hodnotu a tá musí byť zachovaná ako základná životná podmienka i potreba. Vznik konceptu trvalej udržateľnosti³ načrtnol nové teoretické možnosti a alternatívy k ideám exponenciálneho hospodárskeho rastu, k hodnote života vyjadrenej cenou ([12], 12 a n.) a uviedol do života v zásade odlišné chápanie zmyslu ľudského života a odlišnú predstavu o kvalite života. Ich dnešná podoba prekračuje rámec pôvodných teoretických východísk a v ich rámci sa sledujú sociálne, ekonomické, environmentálne a inštitucionálne ukazovatele trvalo udržateľného rozvoja. Boli teoretickým základom pre základný dokument *Agenda 21 storočia* [13] a úsilie jej predstaviteľov v súčasnosti smeruje k tomu, aby dokumenty o trvalej udržateľnosti mali celoplanetárny dosah a obsah, aby sa prijala *Charta Zeme* a aby bola záväzná pre všetky štáty na Zemi.

³ Správa Svetovej komisie pre životné prostredie a rozvoj vypracovaná pod vedením nórskej premiéry Brundtlandovej v roku 1987 vyjadrila základné myšlienky konceptu trvalej udržateľnosti [14].

Koncept trvalej udržateľnosti sa pokúša pomenovať a načrtnúť aj iné než etické možnosti akceptability životného prostredia. Hodnotu životného prostredia, hodnotu biodiverzity či hodnotu prírody ako celku neprezentuje a ani nepresadzuje výlučne ako mravnú hodnotu. Pokúša sa pomenovať, určiť a vymedziť hodnotu životného prostredia ako hodnotu ekonomickú, kultúrnu, estetickú, spoločenskú atď. Mravný rámec v tomto kontexte nemusí byť podstatný, aj keď je vítaný. Nie je teda podmienkou, ale len predpokladom presadzovania myšlienok trvalej udržateľnosti. Je nepochybné, že zakotvenie environmentálnych hodnôt ako hodnôt mravných i kreovanie nových morálnych noriem vzťahujúcich sa na prostredie je dlhodobý proces, ktorý predpokladá časový horizont niekoľkých generácií. Predstavy o trvalej udržateľnosti vychádzajú z potreby okamžitého zabrzdenia ireverzibilných procesov a z nevyhnutnosti kontroly všetkých aktivít, ktoré zasahujú do environmentálneho rámca. Akceptácia hodnoty životného prostredia získava prostredníctvom koncepcie trvalej udržateľnosti aj konkrétnu politickú podobu a vplyv. Pokiaľ však nezasahuje celoplanetárny rámec, je predstava o riešení ekologického problému do veľkej miery ilúziou, no ilúziou, ktorá sa dá postupne naplňať. Environmentálna etika je v tomto rámci faktorom urýchľujúcim, zdôvodňujúcim a prezentujúcim potrebu akceptácie hodnotového rámca životného prostredia v spoločnosti ([13], 14-17).

Myšlienky trvalej udržateľnosti nachádzajú svoje vyjadrenie v konkretizácii ukazovateľov trvalo udržateľného rozvoja, vytvárajú tlak na vytvorenie účinného environmentálneho práva, na kritériá globálneho partnerstva všetkých štátov, stanovujú potrebu i mieru zodpovednosti nielen za regionálne, ale aj globálne životné prostredie. Nachádzajú priestor v nových ekonomických teóriách, akými sú napríklad teória rešpektovania realít súčasného sveta, novej ekonómie, humanistickej ekonómie či ekologickej ekonómie (H. E. Daly, J. B. Cobb, P. Ekins, N. Gregorescu-Roegen, H. Henderson a ďalší). Tie nepochybne signalizujú zmenu hodnotového systému a odklon od hodnôt konzumnej spoločnosti. Ich cieľom je "zabezpečiť uspokojovanie potrieb súčasného ľudstva bez toho, aby to ohrozilo či obmedzilo možnosti budúcich generácií uspokojovať svoje potreby" ([14], 43). Ich zmyslom je usmerňovať aktivity potrebné na to, aby sa vzťah spoločnosti a prírody dostal postupne do rovnováhy, teda aby činnosť človeka neohrozovala, ale aby dokonca zabezpečovala stabilitu ekosystémov.

Metodické vodidlá, ktoré koncept trvalej udržateľnosti poskytuje, umožnili environmentálnej etike získať praktický rámec a aj podobu aplikovanej etiky. Aj vďaka úsiliu presadiť do praktickej politiky i ekonomiky, do spoločenského rámca ako celku myšlienky trvalej udržateľnosti súčasný človek nehodnotí svoje aktivity podľa toho, do akej miery dokáže využívať prírodné zdroje, pretvárať a ťažiť z prírody, ktorá ho obklopuje. Nevníma už prostredie ako čosi, čo treba zmeniť, ale hľadá cesty i prostriedky, ako ho chrániť. Aj vlastný život a konanie posudzuje cez optiku kvality života. Aktivity poškodzujúce životné prostredie, a to aj v rámci poľnohospodárskych, priemyselných či turistických zásahov, sa považujú za amorálne a aj za protispoločenské. Človek na sklonku 20. storočia si nesporne uvedomuje životné prostredie ako základný rozmer bytia, predpoklad vlastnej existencie. Etický cieľ, najväčšie dobro, sa už teda netýka len človeka a spoločnosti ale má širší environmentálny kontext a reflektuje aj otázku "Čo je dobré pre ohrozený svet?" ([11], 118). Environmentálna etika vďaka kontextu trvalej

udržateľnosti nadobudla možnosti praktického presadenia environmentálneho morálneho rámca.

LITERATÚRA

- [1] Processing of Fifteenth World Congress of Philosophy. Vol.I, Sofia 1973, s. 205-210.
- [2] ŠMAJS, J.: Drama kulturní revoluce. Brno 1998.
- [3] SINGER, P.: Animal Liberation. New York 1995.
- [4] REAGAN, T.: The Nature and Possibility of Environmental Ethics. In: Environmental Ethics 1981, č. 1.
- [5] JONAS, H.: Princip odpovědnosti. Praha 1998.
- [6] KICZKOVÁ, Z.: Príroda: vzor žena? Bratislava 1998.
- [7] PALOVIČOVÁ, Z.: Čo je morálne? In: Filozofia 1997, č. 5, s. 279-287.
- [8] ROLSTON, H.: Environmental Ethics. Duties to and Values in the Natural World. Philadelphia 1988.
- [9] NAESS, A.: Ekologie, pospolitost a životní styl. Tulčák 1996.
- [10] NASH, R. F.: The Rights of Nature. Wisconsin 1989.
- [11] FLYVBJERG, B.: Nárys užité etiky pro trvale udržitelny rozvoj. In: Filosofický časopis 1996, č. 1, s. 101-118.
- [12] KELLER, J.: Šok z ekologie. Praha 1996.
- [13] Agenda 21 a ukazovatele trvalo udržateľného rozvoja. Bratislava 1996.
- [14] World Commision on Environment and Development: Our Common Future (The Brundtland Report). Oxford 1987.

Príspevok vznikol vo Filozofickom ústave SAV ako súčasť grantového projektu č. 2/6118/99.

PhDr. Eva Smolková, CSc.

Filozofický ústav SAV

Klemensova 19

813 64 Bratislava

SR